

Scientific Journal Impact Factor (SJIF 2022=5.016)

Passport: <http://sjifactor.com/passport.php?id=22257>

ИШ ЮРИТИШДА ФАОЛ ҚЎЛЛАНАДИГАН АТАМАЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТУЗИЛИШИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўлмас Рахматович Саидов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти Ўзбек тилшунослиги
кафедраси таянч докторанти.

saidov75@umail.uz

АННОТАЦИЯ

Мамлакатимизда иш юритиш тизимини тўлалигича ўзбек тилига ўтказиш долзарб вазифалардан биридир. Айти пайтда турли соҳа ходимларининг иш юритиш борасидаги билим ва малакаларини мунтазам ошириб бориш ҳам зарурий эҳтиёждир.

Мақолада ташкилот ва муассасаларнинг иш юритиш фаолиятида энг кўп ишлатиладиган ҳужжатлар, қўлланадиган атамалар ва уларнинг ишлатиш тартиб-қоидалари тўғрисида фикр юритилди. Шунингдек, ҳужжат турлари ва атамаларнинг тил меъёрларига алоҳида тўхтаб ўтилди.

Таянч сўз ва тушунчалар: маълумотнома, билдиришнома, йўриқнома, тавсифнома, далолатнома, қайднома, ҳужжат, ҳужжатчилик, ўзбек ҳужжатчилиги, ҳужжатлар тили, иш юритиш қоғозлари, хизмат ёзишмалари, хизмат хатлари, расмий иш услуги.

Кириш. Ҳужжат номлари ва иш юритиш атамаларини ўзбек тилининг ўз имкониятлари асосида шакллантира бориш, ҳужжатчиликдаги сўз, сўз бирликлари ва ибораларнинг ўзбекча муқобилини излаб топиш ва амалиётга киритиш муҳим вазифалардан саналади. Масалан, ҳозирда ўзбек ҳужжатчилигида “справка” маъносида “маълумотнома”, “рапорт” ўрнида “билдириш”, “инструкция” ўрнида “йўриқнома”, “акт” ўрнида “далолатнома”, “характеристика” маъносида “тавсифнома”, “ведомость” ўрнида “қайднома”, “протокол” ўрнида “баённома” каби атамалар ишлатилмоқда. Албатта, бу ҳолат мантиқан тўғридир.

Мавзунинг долзарблиги иш юритишда ҳужжатларнинг тили ва услуги, қўлланилаётган атамалардаги ўзига хос хусусиятларни аниқлаш, ҳужжатчилик тарихини яхши ўрганиш, иш юритиш тилига доир муаммоларни аниқлаш ҳамда ҳужжатчиликни янада такомиллаштириш лозимлиги билан белгиланади. Қолаверса, иш ҳужжатлари тили ва услуги кенг тадқиқ қилиш, атамаларнинг семантик тузилишини аниқлаш бугунги кунгача чуқур ўрганилмаган масалалардан ҳисобланиди.

Мавзу бўйича илмий изланишларнинг қисқача таҳлили.

Республикада иш юритиш тизимини ўрганиш бўйича илк қадамлар қўйилган, хусусан бир номзодлик диссертацияси ҳимоя қилинган¹. Мустақиллик йилларидан кейин ҳам ҳужжатчилик соҳасига оид бир қанча адабиётлар ва қўлланмалар яратилди. Жумладан, “Расмий услубнинг дипломатик ёзишмалар тури” (Муҳиддинова Х.С., Абдуллаева Н.А.)², “Давлат тилида иш юритиш” (М.Аминов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, Н.Маҳмудов, Ё.Одилов)³ каби амалий қўлланмаларни эътироф этиш жоиз. Бу қўлланмаларда ўзбек тилидаги иш юритиш ҳужжатларига умумий таъриф ва тавсифлар берилган. Шунингдек, “Давлат тилида иш юритиш” қўлланмасида иш юритиш ҳужжатлари турлари, шакллари ва мазмуни кабилар бирмунча кенгрок ёритиб берилган.

Мақоланинг илмий янгилиги шундан иборатки, иш юритиш ҳужжатлари таркибига киритилган иш қоғозларининг тили ва услуби тўлалигича изоҳланмаган, ҳужжатларининг морфологик, синтактик, грамматик аспектларига алоҳида эътибор қаратилмаган, иш юритиш атамалари семантикаси ва лексикографик талқини алоҳида тадқиқ этилмаганлигини айтиб ўтиш зарур.

Тадқиқотнинг мақсади иш юритиш ҳужжатлари таркибига кирувчи хизмат хатлари (*ахборот хат, даъво хати, талабнома, илова хат, илтимос хат, кафолат хати, сўров хати, тасдиқ хат, фармойиш хат, эслатма хат ва ҳ.к.*) тилининг алоҳида хусусиятларини ўрганиш, атамаларни изоҳлаш, ўзбек тилида ҳужжатлар тилига хос бўлган ҳолатларни аниқлаш каби масалаларга эътибор қаратишдан иборат.

Тадқиқотнинг объекти сифатида ўзбек ҳужжатчилигидаги расмий иш юритиш жараёни танланди.

Тадқиқотда тизимлилик, қиёсий-мантиқий таҳлилдан фойдаланилди.

Асосий қисм. Ҳужжатлар орқали давлатлар, идоралар, ташкилотлар, турли муассасалар, корхоналар ўртасида расмий алоқалар ўрнатилади, турли мазмундаги хизмат алоқалари амалга оширилади. Ҳужжатлар мазмунининг мукамал, тўлиқ, аниқ ва лўнда бўлиши уни қабул қилувчи томоннинг осон тушунишини таъминлайди. Ҳужжатшунос А.С.Головач шундай ёзади: “Бошқарув соҳасидаги камчиликларнинг асосий сабабларидан бири айтиб соҳа ходимларининг кўпчилигида назарий ва амалий тайёргарликнинг бўшлиғидир, улар муассаса, ташкилот ва корхоналарда қабул қилинган ҳужжатлар билан

¹ Бабаханова Д.А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка. Автореферат дисс. на соискание уч. ст. канд. филол. наук. -Ташкент, 1987.

² Муҳиддинова Х.С., Абдуллаева Н.А. Расмий услубнинг дипломатик ёзишмалар тури. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика таълим маркази, 1997.

³ М.Аминов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, Н.Маҳмудов, Ё.Одилов. Давлат тилида иш юритиш. Амалий қўлланма. “Ўзбекистон нашриёти”, Тошкент-2020.

ишлаш йўриқномалари, усуллари ва йўллари мажмуини етарли даражада билмайдилар”⁴. Натижада ҳужжат матнида ва мазмунида турли ғализликларга йўл қўйилади. Ҳужжатлар тилида хатоликларга йўл қўймаслик, холисликни таъминлаш учун юқорида таъкидланганидек, тилнинг барча асосий қонуниятлари ва қоидаларини маълум даражада билиш зарурдир.

Ҳужжатчилик расмий иш юритиш таомилларига кўра ҳужжатлар мазмунида қолиплаган бирикмалар тез-тез такрорланади, чунки бундай хатларда кўпинча бир хил турдаги вазиятлар акс этади. Шу сабабли, иш ҳужжатларининг баъзи муҳим жиҳатлари учун бир хил лингвистик дизайнга эга бўлган тил бирликлари ишлатилиши табиийдир. Бундай жиҳатлар учун сўз бирликларининг маълум бир синтактик модели мавжуд бўлиб, у семантик, услубий хусусиятларига қараб бир қатор ўзига хос нутқ вариантларига эга. Масалан, муайян бир шарт ёки ваъдани тасдиқлаш мақсадида тузиладиган кафолат хатларида кафолат маъноси қуйидагича ифодаланиши мумкин: *“Тўловга кафолат берамиз”, “Тўловни кафолатга оламиз”* каби. Айнан шу жумлани кенгайтириш ҳам мумкин:

– *Қурилиш ишлари тугаши билан бир ой муддат ичида тегишли ҳақни Саноат-қурилиш банкининг 27-бўлими орқали тўлашга кафолат берамиз.*

– *“.....иш тугатилгач тўловни кафолатга оламиз”;*

– *“.....шартнома шартлари учун тўлов кафолатланади”* каби.

Бундай моделларнинг мавжудлиги ва уларнинг нутқий вариантлари ҳужжатлар тузилишини сезиларли даражада осонлаштиради. Ягона вазифа - тегишли гапга мос келадиган синтактик моделни ва унинг нутқ вариантини тўғри танлашдир.

Ҳужжатлар тилида от туркумига оид сўзлар ҳам айниқса жуда кўп қўлланади. Ҳужжат матнларида баёнот, тавсифлаш, тасвирлаш ҳолати устунлик қилади, шунга мувофиқ матнларнинг мазмуни қоида тариқасида кўплаб тафсилотларни номлашни талаб қилади. Бу эса ҳужжатлар матнида от туркумидаги сўзларга тез-тез мурожаат қилишни тақозо этади.

Ҳар қандай ёзишмада, умуман, кўп ҳужжатларда от сўз туркумининг қуйидаги турлари ишлатилиши кузатилади:

– кишиларнинг исми, отасининг исми, фамилиясини билдирувчи шахс номлари (антропонимлар) – *Раҳим Исмолович Алиев, Маҳмуд Собирович Каримов;*

– жой номлари (*Самарқанд шаҳри, Боғишамол кўчаси, Тошкент шаҳри, Қўйлиқ даҳаси, 42-уй, 14-хонадаон*).

⁴ Головач А.С. Оформление документов. Киев-Донецк, 1983.

Scientific Journal Impact Factor (SJIF 2022=5.016)

Passport: <http://sjifactor.com/passport.php?id=22257>

– ташкилот, корхона, муассаса номлари (*Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига, Олий ҳўжалик судига, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Ўзбекистон миллий университети ва ш.к.*);

– тарихий сана ва байрам номлари (*8 март – халқаро хотин-қизлар куни муносабати билан муборақбод этамиз, 21 март – Наврўз байрами муносабати билан чин дилдан қўтлаймиз, 1 октябрь – Ўқитувчи ва мураббийлар куни муборақ бўлсин ва ш.к.*);

– сув ҳавзалари ва иншоотлари номлари (*Чирчиқ дарёси, Чорвоқ сувомбори, Аму-Бухоро канали ва ш.к.*);

– шахс отлари (*ўқитувчи, ишчи, педагог, врач, муҳандис, ҳайдовчи, ўқувчи, тарбиячи, санъаткор, тадбиркор, вазир, ҳоким, сувчи, пахтакор ва ш.к.*);

– нарсалар отлари (*қўғоз, китоб, дафтар, автобус, машина, автотранспорт, телефон, эшик, дераза, кийим, парта, стол, стул ва ш.к.*);

– ўрин-жой отлари (*сайилгоҳ, оиҳона, сартароиҳона, шаҳар, қишлоқ, маҳалла, вилоят, туман, шарқ, ғарб, кўча, гулзор, олмазор ва ш.к.*);

– фаолият-жараён отлари (*чорвачилик, овчилик, пахтачилик, гулчилик, асаларичилик, уруғчилик, терим, чопиқ, атторчилик, савдогарчилик ва ш.к.*).

Ҳатто феъл билан ифодаланувчи ҳаракат ва ҳолатлар ифодаси учун ҳам отга яқин сўз шакллари танланади, яъни «ҳаракат номи» деб аталувчи сўз шакллари фаол ишлатилади: «...тайёргарликнинг бориши ҳақида», «...қарорнинг бажарилиши тўғрисида», «...ёрдам бериши мақсадда», «...қабул қилишингизни сўрайман» каби.

Иш юритиш ҳужжатлари мазмунида от туркумига оид сўзлар ҳужжатлар тилининг тушунарли ва лўнда бўлишини таъминлаши керак. Ҳужжат матнининг равшанлиги, фикрнинг аниқлиги, мазмуннинг тўлиқ бўлиши учун от туркумидаги сўзлар ўз ўрнида ва мазмунга мос равишда ишлатилиши мақсадга мувофиқдир. Ҳужжатлар тили - бу мулоқотнинг расмий хусусиятини таъкидлашга ёрдам берадиган лексик воситадир. Матнда сўз ва шаклни танлаш, жумлалар тузиш, маълумотни тўғри етказиш ҳужжатлар тилининг тўлиқ ва тушунарли бўлишини таъминлайди. Ҳужжатда келтирилган маълумот уни қабул қилувчига хабарга қандай муносабатда бўлиш тўғрисида ҳам сигнал беради.

Иш юритиш ҳужжатлари давлатлар, идоралар, ташкилотлар, корхоналар ўртасида, шунингдек, бир томондан шахс, бошқа томондан жамият, давлат, муассаса ўртасида ўрнатиладиган расмий муносабатлар соҳасига хизмат қилади. Шунинг учун расмий маънога эга бўлган ҳар бир сўз, ҳар қандай грамматик қурилиш, манзил эгасига жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган хабарни олганлигини,

унга жиддий ва масъулиятли муносабатда бўлиши, у ёки бу вазифани бажариши кераклигини билдиради.

Хулосалар:

- расмий иш юритиш ҳужжатларининг ўзига хос тил хусусиятлари мавжуд;
- ҳужжат юритишда ҳар доим тил қоидаларига амал қилинади ва бунга катта аҳамият берилади;
- бошқарув соҳасида ҳужжатлар билан ишлаш йўриқномалари, усуллари ва йўллари мажмуи мукамал даражада эгалланган бўлиши лозим;
- ҳужжатларнинг мазмунида бир хил лингвистик дизайнга эга бўлган тил бирликлари, унвасал характердаги атамалар ишлатилиши табиийдир;
- ҳужжатларда лингвистик моделлар ва уларнинг нутқий вариантларидан тўғри фойдаланиш ҳужжат тузилиши ҳамда мазмунини тушунишни осонлаштиради.
- ҳужжатларда тегишли гапга мос келадиган синтактик моделни ва унинг нутқ вариантыни тўғри танлай билиш лозим.
- иш юритиш ҳужжатлари матнида баёнот, тавсифлаш, тасвирлаш ҳолати устунлик қилади, шунга мувофиқ матнларнинг мазмуни қоида тариқасида кўплаб тафсилотларни номлашни талаб қилади. Бу эса ҳужжатлар матнида от туркумига оид атамлар ва бирликларга тез-тез мурожаат қилишни тақозо этади;
- Ўзбек ҳужжатчилигида фойдаланиб келинаётган ҳужжатларнинг тил хусусиятларини таҳлил қилиб қуйидаги амалий **таклифларни** беришимиз мумкин:
- ҳужжатнинг мазмуни тўлиқ ва мукамал бўлишини таъминлашда тил бирликлари ва терминлардан тўғри фойдаланиш;
- ҳужжатлар тилида от туркумига оид сўзларни ҳужжат мазмунига мос равишда тўғри танлаш ва ўз ўрнида ишлатиш;
- ҳужжатларнинг расмий хусусиятидан келиб чиқиб матнда сўз, термин ва сўз шаклини танлаш, жумлалар тузиш, маълумотни тўғри етказиш;
- ҳужжатлар тилининг тўлиқ ва тушунарли бўлишини таъминлаш;
- расмий маънога эга бўлган ҳар бир сўз, ҳар қандай грамматик қурилишни танлашда ҳолисликка таяниш, ҳужжат юритишда жиддий ва масъулият билан муносабатда бўлиш талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аминов М., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Маҳмудов Н., Одилов Ё. Давлат тилида иш юритиш. Амалий қўлланма. – Тошкент: “Ўзбекистон нашриёти”, 2020.

Scientific Journal Impact Factor (SJIF 2022=5.016)

Passport: <http://sjifactor.com/passport.php?id=22257>

2. Мухиддинова Х.С., Абдуллаева Н.А. Расмий услубнинг дипломатик ёзишмалар тури. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика таълим маркази, 1997.
3. Головач А.С. Оформление документов. – Киев-Донецк, 1983.
4. Учебное пособие. По дисциплине делопроизводство. – Новосибирск. СГГА.